

УДК 316.344.7

О. В. Бутиліна, канд. соціол. наук

Харківський національний університет внутрішніх справ

МАРГІНАЛЬНА СИТУАЦІЯ: СТРУКТУРА ТА СОЦІАЛЬНІ НАСЛІДКИ

У статті проаналізовано підходи до визначення поняття та феноменів маргінальної ситуації, виокремлені її структурні елементи. Характеризуючи маргінальність як стан периферійного перебування індивіда, групи у межах певного соціального середовища, авторка формулює стратегії поведінки соціальних суб'єктів у маргінальній ситуації, робить висновок про соціальні наслідки маргінальності на рівні соціальної спільноти та на індивідуальному рівні.

Ключові слова: маргінальність, маргінальна ситуація, конфлікт, соціальне виключення, відчуження.

Маргінальність – об'єктивне, природне явище соціального життя. Поняття маргінальності й маргінала як людини, що підпадає під відповідні критерії, є суто науковим, соціологічним, а не оціночним або стигмою. На нашу думку, дослідження цього надзвичайно суперечливого соціального феномену за сучасних умов набуває особливої актуальності. Адже маргінальними сьогодні є не тільки окремі особистості, а й соціальні групи та суспільство в цілому. Так, маргінальність сучасного українського суспільства має двоїсту природу, що зумовлюється, з одного боку, його транзитом від соціалістичного до іншого суспільно-політичного устрою, з іншого – перебуванням на периферії світових модернізаційних процесів.

Дослідження феномену маргінальності здійснюється в межах таких наук, як соціологія, соціальна психологія, філософія, культурологія. Класичне визначення маргінальності надав у межах концепції екологічної соціології Р. Парк. Науковець зробив спробу зв'язати маргінальність із поширенням міграції, а її, у свою чергу, з процесом переходу від локальних культур до цивілізації. Він намагався змалювати маргінальність як явище перехідності, що спрямоване на розвиток суспільства в цілому, на згуртованість окремих елементів шляхом з'єднання в єдине ціле – людську цивілізацію [4; 5]. Подальший аналіз цього поняття та відповідних йому феноменів знаходимо в роботах таких американських та західноєвропейських соціологів, як Е. Стоунквіст, М. Голдберг, Ж. Кланфер, А. Фарж та ін. Особливо відмітимо ідеї французької дослідниці А. Фарж, яка наповнила поняття маргінальності новим змістом. Вона визначила основною причиною маргінальності

безробіття і кризу [7]. Сучасні тлумачення маргінальності представлено в наукових розробках І. Атояна, який презентував соціально-філософську теорію, що отримала назву "соціомаргіналістика" [1], Ю. Бродецької, З. Голенкової, А. Лантух, В. Мандибури, А. Маслова, В. Ніколаєва, Р. Онуфрієвої, Л. Петрової, І. Попової, І. Прибиткової, Є. Старікова, В. Шапінського, М. Шульги та ін.

Маргінальність може бути ситуативною, а не атрибутивною якістю індивіда чи соціальної групи. Вона часто виступає як сукупність обставин чи загальне становище, в якому перебуває індивід у певний проміжок часу. Можна припустити, що іноді виникає ситуація (умови, становище, обставини), якій притаманні риси невизначеності, перехідності, нестійкості, котрі, у свою чергу, опосередковують поведінку та конкретні дії соціальних суб'єктів. Виходячи з цього, з'являється певний аналітичний зріз, що дозволяє досліджувати та пояснювати феномен маргінальності через поняття "маргінальна ситуація". Це поняття може розглядатись як важливий елемент категоріального апарату дослідження маргінальності як соціального явища.

Основна **мета** цієї статті полягає у з'ясуванні сутності поняття "маргінальна ситуація", визначенні його місця у категоріальному апараті соціологічного дослідження маргінальності та аналізі сутності й соціальних наслідків існування відповідного феномену.

Соціальна система, що змінюється, об'єктивно створює маргінальну ситуацію, яка характеризується внутрішньою конфліктністю, невизначеністю. Поняття "маргінальна ситуація" активно використовується російською дослідницею І. П. Поповою, яка визначає можливі теоретичні засади соціологічного вивчення нових маргінальних груп російського суспільства [6], та її українською колегою Л. Петровою [2], яка намагається знайти відмінності філософсько-екзистенціального підходу до аналізу маргінальної ситуації від соціологічного. При цьому вона підкреслює, що маргінальну ситуацію можна розглядати з різних позицій: з позиції макропідходу "маргінальна ситуація виступає як збіг об'єктивних обставин, як наслідок переміщення, рухливості соціальних структур; згідно з мікропідходом – маргінальна ситуація є наслідком мікроподій життя людини" [2, с. 52]. Поєднання цих підходів забезпечує цілісне бачення феномену маргінальності.

Спираючись на підхід Л. Петрової, ми визначаємо маргінальну ситуацію як сукупність певних обставин, що формують такий стан соціальної системи, коли відбувається виникнення нових відносин, зв'язків, здійснюється переструктурування (оновлення) основних елементів системи та набуття ними нових соціальних якостей. Перетворення окремих суб'єктів у маргінальні відбувається внаслідок порушення чи невиконання ними правил поведінки та вимог соціального оточення щодо їх існування в межах відповідної групи.

Будь-яка реальна група має внутрішню структуру: "ядро" і периферію з поступовим ослабленням у міру віддалення від ядра сутнісних властиво-

стей, за якими вона характеризується. "Ядро групи" – це сукупність індивідів, які є носіями типових рис та ознак, що найбільш повно відображають характер діяльності, структуру потреб, цінності, норми, установки й мотивації, що властиві даній групі. Головне призначення цієї стійкої частини групи полягає в ініціюванні та відтворенні певних стандартів та еталонів, що поширюються на всі інші елементи спільноти. Вона не тільки продукує ці взірці, але й здійснює функцію соціального контролю за їх виконанням іншими членами групи. "Усталеними елементами" системи виступають форми взаємодії, сталі погляди й переконання її членів, засоби самовідтворення – все те, що утверджує позиції індивідів у конкретній групі. Віддалені, периферійні, маргінальні прошарки повинні намагатися дотримуватись цих правил, щоб отримати можливість існувати в межах даної групи. Проте порушення устоїв, конфлікт із представниками "ядра" з приводу можливих змін чи власного погляду на існування групи або окремих її представників робить маргіналів небажаними. "Ядро групи", здійснюючи контроль, буде завжди намагатись ізолювати чи відчужити такі елементи.

Маргінальна ситуація обов'язково передбачає, по-перше, колективних суб'єктів, що займають різні соціальні позиції (представники "ядра групи" та периферійні прошарки), по-друге, "усталені елементи групи", за якими закріплені позиції індивідів у відповідних групах, по-третє, обставини, що провокують відкриті чи латентні конфлікти між представниками "ядра" та маргіналами, пов'язані із захистом власних позицій або намаганнями їх змінити.

Маргінальний стан окремих прошарків формує певне ставлення до них з боку усталеної частини групи. Існують різні шляхи, що приводять суб'єктів у маргінальну ситуацію. По-перше, перехід з однієї соціальної групи в іншу, інтеграція нового суб'єкта в упорядковану систему. Маргінальні елементи виникають, так би мовити, "на межі" соціальної групи. По-друге, виникнення в межах існуючої системи елементів, що порушують порядок, змінюють традиції, ламають стереотипи, створюють нові форми існування. Таке положення маргінальних елементів може характеризуватись станом "поміж". Вони повністю не заперечують старої моделі устрою, але не вважають її ефективною, пропонують та відстоюють нові (інші) засади існування.

Зазначимо, що в обох ситуаціях як процес виникнення, так і процес витіснення маргінальних елементів на периферію супроводжується загостренням протиріч, конфліктів та протистоянь двох сторін: "ядра групи" й "усталених елементів", з одного боку, та маргінальних елементів – з іншого.

Сутність цього конфлікту полягає у відстороненні від використання чи обмеження в доступі до основних видів соціального капіталу небажаних (маргінальних) елементів. "Ядро групи" є носієм основного об'єму дефіцитних ресурсів – економічного, культурного, соціального та символічного, володіння якими робить цю частину групи стійкою, перетворює її на агента, що має владу над тими, у кого капіталу менше чи він зовсім відсутній.

Маргінальна ситуація може виникати, коли до системи намагаються потрапити нові елементи. Здатність переміщення у соціальному й географічному просторі неодмінно приводить учасників цього руху в нові для них умови існування. Намагання інтегруватись у бажані структури на певний час перетворює "чужаків" на фактор подразнення системи. Вони одразу починають претендувати на певну частину соціального капіталу, порушуючи норми та правила групової поведінки. Реакцією на таку ситуацію з боку "ядра групи", імовірно за все, буде соціальне виключення маргінальних елементів, тобто недопущення їх до володіння й розпорядження дефіцитними ресурсами. Пролілюструвати цю ситуацію можна різними прикладами. Так, переселенці, які потрапили до нового соціокультурного середовища, намагаючись дотримуватись вимог соціального оточення, в той же час зберігають та відтворюють свої традиції, уклад життя. Їх прагнення інтегруватись у нові структури засновано на бажанні отримати частку соціального капіталу, який закріпить їхні позиції в новому оточенні. Чужинці стають предметом прискіпливої уваги з боку членів певної соціальної групи. Небажання віддавати частину дефіцитного ресурсу тим, хто намагається ним оволодіти, формує з боку "ядра" емоційно негативне ставлення до "інших", що прагнуть приєднатися до них. Виникає напруга, невдоволення сторін, міжособистісний конфлікт, що виражається в різноманітних продуктах свідомості: негативних стереотипах, плітках, недовірливому ставленні, переживаннях, громадській думці, що емоційно негативно забарвлені. Цей, так би мовити, суб'єктивний компонент маргінальної ситуації зачіпає обидві сторони: з боку "ядра" системи – це недовіра, настороженість, відстороненість, з боку маргінальних елементів – особистісні переживання, розчарування, внутрішньоособистісні конфлікти тощо.

Іншим вихідним моментом виникнення маргінальної ситуації є поява у межах соціальної групи елементів, що порушують існуючий порядок та можуть привести до зміни внутрішньої структури об'єкту. "Ядро" групи само продукує маргінальні елементи. Нові умови існування системи вимагають розробки більш ефективних механізмів її функціонування. Окремі суб'єкти намагаються запропонувати такі механізми, розробити нові форми взаємодії, інші цінності, норми, тобто вони прагнуть створити нове соціокультурне середовище. За умови активної діяльності цих "порушників" деякий час співіснують стара та нова моделі світосприйняття. Така ситуація, що є маргіальною по суті, дозволяє нам визначити становище маргіналів як позицію "поміж", а стан системи як перехідний. З цієї точки зору, маргіальну ситуацію можна розглядати як цілком нормальний, природний стан будь-якої системи, що змінюється. Водночас, поширення новацій породжує несхвалення з боку незмінної малорухомої частини системи. Виникає протиріччя, яке загострює проблему перерозподілу основних видів капіталу в межах групи. Небажані маргінальні елементи, що стали джерелом порушення стійкості системи, можуть поступово відчужуватися і витіснятися на периферію. Відчуження як

послаблення і розрив зв'язків виявляється в поступовому обмеженні доступу до ресурсів аж до повного відсторонення маргіналів від функціонування в межах групи.

Ці моделі певним чином відображають сутність двох підходів у вивченні маргінальності, що сформувались у соціології. Перший ґрунтується на уявленні про стан маргінальності як наслідок процесу мобільності. Соціальні суб'єкти, які здійснюють переміщення, певний час перебувають у ситуації ізоляції, відкинутості, соціального виключення, тобто знаходяться "на межі" соціальної групи. З позиції другого підходу маргінальність розглядається як стан перехідності, коли соціальні суб'єкти потрапляють у ситуацію перебування "поміж" двома системами (старою і новою, яку, власне, й намагаються створити самі).

Отже, маргінальність ми можемо трактувати як стан периферійного перебування індивіда, групи у межах певного соціального середовища. Він відображає протиріччя між діями нового (чужого) елемента, обумовленими бажанням інтегруватись у середовище й приєднатись до використання дефіцитного капіталу групи, і реакцією "ядра групи" та "усталених елементів" на ці дії, в основі якої лежать механізми відчуження та соціального виключення "чужих".

Маргінальні індивіди і групи виступають невід'ємним елементом соціальної системи. Функціональне ядро групи, намагаючись відсторонитись від "чужих", від інакомислячих, що пропонують нестандартне бачення реальності та порушують таким чином існуючий уклад, стимулює певні стратегії та тактики дій маргінальних елементів.

Можна говорити про дві стратегії поведінки маргіналів у ситуації їх відчуження, соціального виключення.

Перша стратегія – це позитивна адаптація до умов і вимог оточення та формування відповідної ідентичності, що призводить до збереження системи в початковому стані. Маргінальні утворення втрачають ознаки перехідності, приймають "правила гри", що нав'язуються стійкими елементами групи. Ця стратегія позитивної адаптації може реалізовуватися різними способами. Перший з них – це активна інтеграція в певне соціальне середовище, інтеріоризація цінностей та норм, виправдання очікувань оточення, зрештою, перехід до "функціонального ядра" групи, подолання відчуження. Другий – це пасивне зовнішнє прилаштування до групи, яке проявляється виключно на поведінковому рівні, коли дії та вчинки індивідів відповідають правилам, встановленим у групі, проте цінності, ідеали, переконання не інтеріоризовані, не перетворені у внутрішні чинники активності, тому певна ступінь відчуження зберігається.

Друга стратегія – це негативна адаптація: конфлікт з оточенням. Ця модель ілюструє ситуацію, коли дії та вчинки маргіналів розцінюються як девіантні. У результаті відбувається або повне руйнування системи та виникнен-

ня нових форм взаємодії, або розвиток системи, збереження загальних її меж при значній зміні внутрішніх структурних компонентів. Ця стратегія також може реалізовуватися різними способами. Перший – це гострий конфлікт, активний протест, навмисне чи ненавмисне порушення соціально визнаних норм поведінки. Така реакція може бути результатом жорсткого соціального виключення чи різкого відсторонення від розпоряджання соціальним капіталом. Поведінка маргіналів-девіантів викликає занепокоєння оточення та становить реальну загрозу стабільності системи. Інший спосіб – це пасивна девіація, яка виявляється в неагресивній поведінці "викинутих" на суспільне узбіччя маргіналів, що ведуть асоціальний спосіб життя й не намагаються щось змінити. Існування таких елементів не загрожує існуванню системи.

Такі стратегії поведінки маргіналів, у свою чергу, зумовлюють деякі зворотні дії з боку "нормальних" соціальних груп та суспільства в цілому.

Автори колективної монографії "Маргінальність у сучасній Росії" [3] пропонують розглядати такі реакції суспільства на наявність маргіналів, як терапія та виключення. Сутність першої зводиться до застосування засобів попередження та припинення впливу маргіналів на соціальне оточення. На наш погляд, цей тип дій спрямований на посилення впливу внутрішньогрупових норм на всіх, хто належить чи бажає належати до певної групи. Отже, маргінальна особа, що не отримала з боку оточення схвалення і підтримки своїх дій чи думок, усвідомлює силу та значимість групових стандартів й починає прилаштовуватися до цього укладу, помалу інтегруючись у відповідні структури. Таким чином, вона ніби "виліковується" від маргінальності, невідзначеності, нетиповості і, врешті-решт, приєднується до процесу розподілу соціального капіталу в межах групи.

Інша стратегія існує відносно тих, хто суттєво порушує внутрішньогруповий порядок, тих, хто завдяки своїй позиції вступає у відкритий конфлікт, чим обумовлює появу в системі значних перетворень або навіть призводить до її руйнування. Соціальна система прагне до самовідтворення в різних умовах, тому завжди буде намагатися ізолювати, виключити носіїв чужинного світогляду. Така система дій базується на різкому обмеженні чи навіть припиненні, забороні можливих контактів представників групи з "чужинцями".

Обидві стратегії спрямовані на індивідів чи групи, що зазнають відчуження від середовища, в якому вони існують, відчувають розрив зв'язків, що поєднували їх з оточенням. Мета першої – залучити маргіналів до життя за правилами групи шляхом посиленого насадження норм і стереотипів. Метою ж другої є повне відторгнення їх від середовища.

Ми вважаємо, що маргінальність є закономірним явищем суспільного життя. Маргінальне є соціальним, соціально нормальне є потенційно маргінальним. Маргінальність можна розуміти як результат універсальних процесів розвитку суспільства. Завдяки функціонуванню в межах соціальної структури й включеності в соціально-економічне, політичне й культурне життя маргінали

входять у розгалужену систему зв'язків. Так, відтворюючись самою системою соціальних зв'язків, маргінали не виключаються із суспільства.

Ситуація маргіальності може виникати за різних причин і обставин, у залежності від яких можна виділити її три основні різновиди. Перша – об'єктивна маргіальна ситуація – формується за умови соціоструктурних або культурних зрушень у соціальній системі, які призводять до формування нових прошарків, виникнення нових функцій суб'єктів. Це, у свою чергу, стає причиною витіснення частини елементів системи на периферію. Вимушена маргіальна ситуація виникає, переважно, внаслідок будь-яких соціальних переміщень (наприклад, зміна місця мешкання). На нашу думку, можна говорити також і про таку маргіальну ситуацію, яку індивід чи група створюють, так би мовити, за власним бажанням. Це може бути добровільна відмова від приналежності до певного соціального середовища чи усвідомлене принципове протистояння (конфлікт) з оточенням. Такі "добровільні маргінали" постійно прагнуть вийти за межі наявних форм взаємодії, для чого використовують весь набір соціальних зв'язків, безупинно генерують соціальні відхилення, завдяки яким здійснюють постійний "пошук" нових функціональних можливостей системи.

Попри поширену думку про маргіналів як девіантів чи відторгнутих елементів суспільства, процеси маргіналізації сприяють пошуку соціальними суб'єктами нових соціальних позицій, формуванню нових груп і прошарків, виробленню альтернативних видів зайнятості, стимулюють соціально ефективну поведінку.

Таким чином, ми приходимо до висновку, що маргіальність тісно пов'язана із соціальною динамікою. В епоху швидких змін, які притаманні сучасному світові, можна очікувати певного "розквіту" маргіальності. Ми вважаємо, що стан маргіальності є супутнім явищем трансформацій, що відбуваються в нашому суспільстві. Він зачіпає всі рівні соціальної дійсності та може призводити до різних наслідків. Ці наслідки мають як негативні, так і позитивні вектори, проявляються на індивідуальному і груповому рівнях. Можна говорити про такі позитивні наслідки маргіальності на рівні спільноти, як процеси оновлення "ядра групи" та її "усталених елементів", інтеграція та структурування групи, перерозподіл основних видів ресурсів. До негативних аспектів віднесемо порушення порядку функціонування групи, появу деструктивних внутрішньогрупових конфліктів тощо. Індивід, що потрапляє в ситуацію маргіальності, також може по-різному її сприймати і відповідним чином вибудовувати стосунки з оточуючими. Позитивними проявами стану маргіальності на рівні індивіда можуть бути: прояв творчості, пошук та формування нових цінностей, керівних настанов, світогляду. Оскільки невід'ємною ознакою маргіальності є тимчасова чи довготривала невизначеність, яка породжує почуття невпевненості, розгубленості, роздратованості, індивід за різних обставин

може проявляти агресію чи неагресивну девіацію, виказувати нездатність виконувати певні соціальні ролі.

Розглянуті нами підходи до визначення поняття "маргінальна ситуація", її сутнісні елементи, передумови виникнення та соціальні наслідки можуть посприяти вивченню доволі широкого спектра соціальних явищ, зокрема характеристики тенденцій змін у різних сферах суспільного життя.

1. *Атоян И.А.* Социомаргиналистика : моногр. / И.А.Атоян. – Луганск : РИО ЛИВД, 1999. – 456 с.
2. Маргіналізація населення України : кол. моногр. / [за ред. В.В.Онiкiєнка]. – К. : НЦ ЗРП НАН і Мінпраці України, 1997. – 191 с.
3. Маргинальность в современной России : кол. моногр. – М., 2000. – [Електронний ресурс] – Режим доступу : www.grosbook.info
4. *Парк Р.Э.* Культурный конфликт и маргинальный человек / Р.Э.Парк // Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература (Серия 11. Социология). – М. : ИНИОН, 1998. – № 2. – С. 172-175.
5. *Парк Р.Э.* Личность и культурный конфликт // Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература (Серия 11. Социология). – М. : ИНИОН, 1998. – № 2. – С. 175–197.
6. *Попова И.П.* Новые маргинальные группы в российском обществе (теоретические аспекты исследования) / И.П.Попова // Социс. – 1999. – № 7. – С. 62–71.
7. *Фарж А.* Маргиналы / 50/50 Опыт словаря нового мышления / под общ. ред. М.Ферро и Ю.А.Афанасьева. – М., 1989. – С. 143–146.

Транслітерований список джерел

1. Atojan I. A. Sociomarginalistika : monogr. / I. A. Atojan. – Lugansk : RIO LIVD, 1999. – 456 s. [in Russian]
2. Marginalizacija naselennja Ukrai'ny : kol. monogr. / [za red. V.V.Onikijienka]. – K. : NC ZRP NAN i Minpraci Ukrai'ny, 1997. – 191 s. [in Ukrainian]
3. Marginal'nost' v sovremennoj Rossii kol. monogr. – M., 2000. – [Elektronnij resurs]. – Rezhim dostupu : www.grosbook.info [in Russian]
4. Park R. Je. Kul'turnyj konflikt i marginal'nyj chelovek / R. Je. Park // Social'nye i gumanitarnye nauki. Otechestvennaja i zarubezhnaja literatura (Serija 11. Sociologija). – M. : INION, 1998. – № 2. – S. 172-175. [in Russian]
5. Park R. Je. Lichnost' i kul'turnyj konflikt // Social'nye i gumanitarnye nauki. Otechestvennaja i zarubezhnaja literatura (Serija 11. Sociologija). – M. : INION, 1998. – № 2. – S. 175–197. [in Russian]

6. Popova I. P. Novye marginal'nye gruppy v rossijskom obwestve teoret. aspekty issled. / I. P. Popova // Socis. – 1999. – № 7. – S. 62–71. [in Russian]
7. Farzh A. Marginaly / 50/50 Опыт slovarja novogo myshlenija / pod obw. red. M.Ferro i Ju. A. Afanas'eva. – M., 1989. – S. 143-146. [in Russian]

Отримано 21.05.12

Бутылина Е.В., канд. социол. наук

МАРГИНАЛЬНАЯ СИТУАЦИЯ: СТРУКТУРА И СОЦИАЛЬНЫЕ ПОСЛЕДСТВИЯ

В статье проанализированы подходы к определению понятия и феноменов маргинальной ситуации, обозначены ее структурные элементы. Характеризуя маргинальность как состояние периферийного пребывания индивида, группы в пределах определенного социального окружения, автор формулирует стратегии поведения социальных субъектов в маргинальной ситуации, делает вывод о социальных последствиях маргинальности на уровне социальной общности и индивидуальном уровне.

Ключевые слова: маргинальность, маргинальная ситуация, конфликт, социальное исключение, отчуждение.

O. Butylina

MARGINAL SITUATION ITS STRUCTURE AND SOCIAL COMMUNITY

Points of view to attribute (definition) of ideas and phenomenon of marginal situation were analyzed in this article and its structure elements were marked. Author forms behavior strategies of social persons in marginal situation and make conclusion is about marginal social consequence on the level of the public and on the individual level, characterizing marginality as condition of periphery sojourn identified or group are in limits of behavior of social persons.

Key words: marginality, marginal situation, conflict, social exception, alienation.